

«СТЕПОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ» У ЛІРИЦІ МИКОЛИ ЧЕРНЯВСЬКОГО

У статті досліджується специфіка вираження «степового менталітету» в ліриці Миколи Чернявського і доводиться, що психокомплекс «поета степу» відіграє важливу роль у творенні дисонансів ліричної свідомості, надає внутрішнього драматизму образу автогероя. Суб'єктивні конотації концепту «степ» інтерпретуються як прояви модернізму.

Ключові слова: менталітет, модернізм, традиція, концепт, архетип, символ, міф.

В статье исследуется специфика выражения «степного менталитета» в лирике Николая Чернявского и доказывается, что психокомплекс «поэта степи» играет важную роль в создании диссонансов лирического сознания, привносит внутренний драматизм в образ автогероя. Субъективные коннотации концепта «степь» интерпретируются как проявления модернизма.

Ключевые слова: менталитет, модернизм, традиция, концепт, архетип, символ, миф.

The article covers the specific expression of the «steppe mentality» in the lyrics by Mykola Chernyavsky and proves the considerable role of psycho-complex of «poet of steppe» as a dissonances creator in the lyric consciousness and inward dramatics in autohero's image. The subjective connotations of the concept of «steppe» are interpreted as manifestations modernism.

Key words: mentality, modernism, tradition, concept, archetype, symbol, myth.

Думка про особливий вплив степу на менталітет українців обстоювалася багатьма дослідниками. Як стверджував Д. Чижевський, «безсумнівно, степ – та форма буття природи, яка, як і східно-європейські краєвиди, є основним носієм величю. Почуття безмежної могутності, безмежної величі, що його викликають ліс, море чи гори, народжуються і степом, де широта і політ краєвиду поєднуються з пишним проявом життя природи, естетичні та релігійні почуття, як і філософське усвідомлення, власне і виростають на основі степових краєвидів» [18, с. 40]. Д. Донцов свій погляд на це питання сформулював цілком категорично: «Чи то в Гоголя, чи то в автора «Марка Проклятого», чи в Рильського з його «Чумаками» – над усіма думками панував степ, як море над думками англійців...» [6, с. 657]. Концептом «степ» він позначав середовище (не тільки геопродне, а й геокультурне та геополітичне), у якому сформувався психотип хлібороба і воїна в одній особі. Вислів же «над усіма думками» є явним перебільшенням.

Деякі сучасні дослідники вважають, що «степовий менталітет» притаманний лише частині українського етносу. Зокрема, такої думки дотримується С. Андрусів. Вона відзначила, що «характер простору, в якому минає життя етносу, очевидно, більше, ніж інші етнотвірні чинники, фор-

мує його характер. Східноукраїнський субетнос формувався в умовах степу... Цей відкритий, немірний, безмежний простір, що губиться в імлі, розковує стихію у душі людини на його дорогах» [1, с. 94–95]. Звісно, психотипові українця-степовика притаманні також загальнонаціональні риси, а кожній особистості – індивідуальні, і це слід брати до уваги, особливо при вивченні художньої творчості.

«Степовий менталітет» зазвичай яскраво виявляється у ліриці поетів, які тривалий час жили у південноукраїнській степовій зоні, що колись називалася Диким Полем. Майже всім їм притаманний специфічний психокомплекс «поета степу» – оригінальний варіант «порубіжної свідомості», що в сучасній науці аналізується переважно на основі концепції фронтиру Ф. Тернера. В. Будний та М. Ільницький констатують, що в українському літературознавстві вже є певний досвід застосування цієї концепції: «У працях Юрія Липи, Івана Лисяка-Рудницького та інших українських дослідників першої половини й середини ХХ ст. ідею фронтиру було прикладено до українського Дикого Поля для осмислення самотності українського національного характеру: український Степ тут трактовано як зону зіткнення й діалогу між Окцидентом та Орієнтом» [3, с. 341].

М. Чернявський (1868–1938) належить до найталановитіших «поетів степу» в українській літе-

ратурі, що визнано всіма дослідниками його творчості. Серед тематичного розмаїття його лірики степові мотиви можна виокремити як ключові, найбезпосередніше пов'язані з психобіографією цього митця слова.

Поділяючи думку Л. Голомб, Н. Шумило та інших сучасних літературознавців, що М. Чернявський у своїй творчій еволюції наближався до модернізму, ми у своїй розвідці ставимо мету з'ясувати специфіку вираження у його ліриці «степового менталітету», насамперед, в аспекті співвідношення у ній традиційних та модерністських рис.

Словосполучення «поет степу» у контексті нашого дослідження аж ніяк не пов'язане з поняттям «селянський поет». Ліричний автогерой М. Чернявського – рафінований інтелігент зі складним духовним світом, який намагається зрівноважити у собі потяг до «чистої краси», «гармонії буття» і почуття громадянського обов'язку щодо України та її знедоленого народу. Таке переплетення модерністських і неонародницьких тенденцій належить до характерних рис української поезії кінця XIX – початку XX ст., але на її тлі М. Чернявський постає як цілком оригінальна творча особистість, яку важко співвіднести з певною художньою течією чи напрямом. Ще М. Плевако відзначив, що, «маючи на меті виявити в своїх творах душу сучасної інтелігентної людини, і тим самим до певної міри одмежовуючись від етнографізму, що довго панував в українському письменстві, Чернявський проте не підпадає цілковито якомусь одному з новіших літературних напрямків. У своїх писаннях він переважно держить курс на один маяк: власне письменницьке я» [11, с. 240]. На нашу думку, «власне я» цього поета найповніше розкривається саме у степових мотивах лірики.

Дитячі та юнацькі враження, які відіграють основоположну роль у формуванні психотипу людини, у М. Чернявського були пов'язані з Донецчиною, де він народився і дебютував як поет. Слід звернути увагу на рядки, які засвідчують, що свою «малу батьківщину» його ліричний автогерой характеризує як етнокультурне «перехрестя», де полишили свій слід не тільки предки українців, а й давні кочові племена:

*В степах днедавніх половецьких
Доходив я завдань мистецьких* [17, с. 131].

М. Чернявський завжди линув душею у донецькі степи, які живили його творчу уяву. В поезії «Степ» синтезовано дві поширені у світовій літературі міфологеми: «втраченого раю» юності і понад усі принади світу дорожчого рідного краю:

*Все рідне, знайоме з дитинства мені:
Це небо гаряче, могили сумні,
І сон безтурботний змарнілих степів,
Овечі отари й табун лошаків,*

*Що здалека часом маячить в степу, -
Безмежнім, безверхім, величнім склепу.
Все – рідне, знайоме, і все те мені*

Дорожче від раю в чужій стороні [17, с. 73].

Повтор «рідне, знайоме» акцентує головний аксіологічний вимір ставлення ліричного героя до степу.

М. Чернявський відчував, що «дух степу» глибоко закорінений у його психології, – і це було предметом різноманітних рефлексій у численних творах, як-от у тій же поезії «Степ»:

*Та чую я серцем поезію в них,
Степах цих широких, пустинях сумних!
Бо всі тут народи у час свій пройшли,
Тут скіфи і гунни на волі жили,
А потім хозари, татарин блукав;
Козак-запорожець кордони держав.
І все те – мандрівне, тасмне, мутне.
І все те й чарус, і вабить мене.
І чую, що дух той живе і в мені,
Що варварам давнім я, певно, зрідні* [17, с. 74].

Тут можна констатувати яскраво виражений психоконфлікт «поета степу», що абсорбував не тільки запорозький дух, а й орієнтальний, номадичний, «варварський». «І все те – мандрівне, тасмне, мутне» явно суперечить стереотипним формам «антеїзму» в українській поезії: оспівуванню прив'язаності до рідного дому і ниви, до народних традицій і звичаїв. У М. Чернявського не могло бути такої прив'язаності, бо він походив з нижчого духовенства, представники якого зазвичай довго не затримувалися на одному місці, власної оселі та господарства не мали, до народних традицій і звичаїв були байдужі. Його захоплення українською ідеєю та літературною творчістю виникли не в результаті родинного виховання, а всупереч йому.

Поета чарують і ваблять запорожці та давні кочові племена, насамперед, тому, що вони «на волі жили». У ліриці М. Чернявського кількаразово актуалізується архетип «степу-волі». «Антеїзм» поета втілюється вельми оригінально: символічним «домом» його ліричного героя постає «степ-воля». Це поєднується з палким українським патріотизмом.

З іншого боку, ставлення М. Чернявського до степу не було однозначним. Його ліричний герой то прагне втекти у степ у пошуках свободи та «гармонії буття» («Ой степе, мій степе...», «Степ» та ін.), то – навпаки – втекти від степу, який постає як символ самотності й завмирання творчих сил («Херсонщина», «Степ і степ один без краю...»). У другій групі творів концепт «степ» набуває конотацій, унаслідок яких виникає нова художня модель – «степ-неволя», «сплячий степ» і навіть «мертвий степ», – полярно відмінна від традиційної. Своє суперечливе ставлення до степу М. Чернявський пояснив устами героя повісті «Душа поета» Рафаловича, наділеного автобіографічними рисами: «Як у пустці. Далеко від літературного оточення. Ніяких відгуків...Степ і степ...Рідна пустиня непривітна...Рідний край...» [15, с. 9].

Хоча М. Чернявський не раз висловлював бажання вирватися зі «степового полону» й оселитися ближче до українських культурних центрів,

він усвідомлював, що найбільшою мірою самовиражається як речник «духу степу»:

*І все, що мріялось, що снилось
Я в рідне слово закував.
І все я степові віддав* [17, с. 357].

Одним із таких культурних центрів був Чернігів, куди М. Чернявський переїхав 1901 року. Там він познайомився з М. Коцюбинським, «який на довгі роки стає його найближчим другом і порадиником у літературній праці» [17, с. 9]. У той час у Чернігові жив і Б. Грінченко. Незважаючи на можливість спілкування і співпраці з духовно близькими йому людьми, 1903 року М. Чернявський раптово виїхав з Чернігова, маючи намір оселитися в Одесі, але зупинився у Херсоні й залишився у цьому місті до кінця свого життя. Можемо тільки здогадуватися про мотиви таких учинків. На наш погляд, М. Чернявський переживав депресію, бо тяжко засумував за степовими просторами, які палко любив. Принаймні, на таку думку наводить вірш «Ой степе, мій степе...», написаний 1903 року:

*Ой степе, мій степе,
Ой рідний мій краю,
До тебе на волю
Я знову тікаю!* [17, с. 279].

У заключній строфі автогерой відверто зізнається у своїй депресії і висловлює надію, що степ допоможе їй позбутися:

*О степе, мій степе,
Порадь мені, друже,
Як жити на світі –
Стомився я дуже!
Скропи мої груди
Живою рососою,
Розвій мої думи
По вітру горою!..* [17, с. 279].

Степ був для М. Чернявського джерелом життєвої наснаги і творчого натхнення. У вірші «Як я люблю піти весною...» поет стверджував, що зі степових просторів «несеш назад з собою / Смак гостріший до життя» [17, с. 223], а в поезії «Пахне порошком дороги...» пристрасно сповідався:

*Як їх, як їх не любити,
Ці простори степові.
Як згасити-затаїти
Той вогонь в своїй крові,
Що з віків його збирали
Наші предки в цих краях,
Як номадами блукали
По неміряних степах?!* [17, с. 364].

Степи рідної Донеччини до 1903 року були спотворені шахтами і вже, мабуть, не викликали у поета таких палких почуттів, як раніше. Можливо, він саме тому зупинився у Херсоні, що степове довкілля там ще зберігало первісну красу.

Херсонський період творчості М. Чернявського тривав майже 35 років. Звісно, впродовж такого довгого часу зазнали еволюції і світогляд, і худож-

ній метод М. Чернявського, але на будь-якому етапі свого творчого життя він міг би повторити самовизначення: «Я романтик? Безперечно» [17, с. 126]. М. Чернявському завжди були притаманні загострене відчуття невідповідності між ідеалом і дійсністю та пристрасне прагнення подолати цю дисгармонію (неоромантичний тип художньої свідомості). Водночас у його пейзажно-медитативній ліриці є чимало гармонійних мотивів, породжених пантеїстичним світовідчуттям, яке найбезпосередніше виявилось у вірші в прозі «Хай буде світ». Тут бачимо не фольклорний тип пантеїзму, а якісно новий, що сформувався в епоху модернізму і позначився на творчості багатьох митців. Людина, природа, Бог уявляються Чернявському єдиним цілим, вічним і нездоланим для злих сил. «Я вірю в людину і в необмежену силу її світоносного духу, частини Всесвітнього Великого Духу. Та віра держить мене на світі. Гоїть, немов чудодійний бальзам, рани мого серця, тонким, прозорим серпанком застеляє безодню, що над нею проводжу я дні й ночі, поки б'ється моє серце» [14, с. 26].

Степ – це той простір, де людина навіть мимоволі відчуває наближення до Всесвітнього Великого Духу. Перші враження від Херсонщини були у М. Чернявського, безумовно, приємними. Вони відтворені у чудовому циклі елегій «У плавнях» (1903). Це дуже гармонійні пейзажні замальовки, де настрої ліричного героя цілком суголосний станові природи. Заколисуюча ритміка, яка нагадує тихий плін човна за спокійною течією степової річки, ніби приглушує сумні нотки, що особливо відчутно в поезії «Південь. Конка». У ліричного героя з'являється відчуття, що «в просторі світовім / Потопив жалі й печалі, / Загубився й сам би в нім» [16, с. 27].

Мабуть, саме втрата цієї ілюзії породила розпачливі рядки в поезії «Херсонщина»: «І сумно тут. Тікати? Але – куди й де крила?...»; «Німа пустиня скрізь... Сум душу обгортає» [16, с. 25]. Степ постає тут безкраїм і безлюдним, позбавленим кольорів, запахів, звуків. Автор вдається тільки до просторових образів, проіннятих настроєм суму й самотності. «Херсонщина» – вірш у більшій мірі настроєвий, ніж пейзажний. Можна тільки здогадуватися, що тут зображено пізню осінь чи зиму, бо картина степу, особливо в останній строфі, майже позбавлена конкретики і має символічний характер: «Усе тут вимерло, заснуло до весни» [16, с. 25]. Символічним є і образ хмари, з якої ліричному героєві хочеться почути грім. Бажання це абсурдне з огляду і на пору року і на те, що хмара «ясна». Воно зрідні прагненню ліричної героїні Лесі Українки «сіяти квітки на морозі». Це типово неоромантичні художні прийоми, коли в алегоричні картини природи «вписуються» образи бурі, грому, весни тощо, які виступають символами відродження, оновлення, пробудження народу («Веснянки» І. Франка та однойменний цикл віршів П. Грабовського). Подібний прийом використано й у вірші М. Чернявського «Степ і

степ один без краю...»: «*Мертвий степ. Його громи, / Тільки й можна розбудить...*». Тут теж образ степу переростає в символ українського народу, який «*прокинеться, проснеться, Груди грому підставля...*» [17, с. 304]. Цей твір, на відміну від поезії «Херсонщина», проіннятий оптимістичним настроєм, хоча написані вони майже одночасно.

Мажорні й мінорні мотиви часто сусідять у ліриці М. Чернявського. Причина цього криється, мабуть, не тільки в обставинах життя, а й у характері автора. М. Чернявський, безумовно, не належав до таких сильних і цілісних натур, як І. Франко чи Леся Українка, але й не був настільки безнадійним меланхоліком, як його зобразив І. Франко в рецензії на збірку «Зорі» (1903).

Хоча ми й відзначили суперечливе ставлення Чернявського до степу, слід підкреслити, що втілення архетипу «степу-ворога» знаходимо тільки в його переспівах «Слова о полку Ігоревім». Цілком зрозуміло, що це продиктовано прагненням зберегти дух пам'ятки давньої літератури. Якщо для автора середньовічної поеми та його сучасників південний степ був «полем незнаним», ворожим, небезпечним, то для Чернявського «*той степ перлово-синій, / Із краю в край весь чисто мій*» [17, с. 357]. Такі поетичні рядки міг написати тільки справжній степовик. Хоча в херсонський період свого життя Чернявський нерідко сумував, відчуваючи себе самотнім, відірваним від центрів української культури, навряд чи й справді він хотів з нашого краю «втікати», адже не з примусу, а з власної волі письменник тут оселився.

Саме після 1903 року сформувався своєрідний пантеїзм М. Чернявського, який наклав відбиток не тільки на його пейзажну лірику, а й на всю творчість. Близькість до Бога – Всесвітнього Великого Духу – поет найповніше відчував у степу та біля моря, яке він теж дуже любив. М. Чернявський належить до найкращих мариністів в українській літературі, а степ у його ліриці часто асоціюється з морем, іноді навіть зливаючись у єдиний образ «степу-моря». Мабуть, у такий спосіб поет хотів підкреслити, що ці дві природні стихії були для нього однаково значущими компонентами світобудови.

Термін «пейзажна лірика» можна лише умовно застосовувати щодо творів М. Чернявського про степ, бо вони є водночас і філософськими, й інтимно-настрійними. Пантеїстичне відчуття світової гармонії від кінця 10-х років усе рідше виявляються в його творчості, але воно породжує справжні поетичні перлини щоразу, коли спалахує бодай на мить.

У ліриці М. Чернявського майже немає традиційного для української літератури протиставлення міста і села. Міські пейзажі й картини степового довкілля в нього виступають взаємодоповнюючими компонентами єдиного цілого – багатогранного образу рідного краю. М. Чернявський часто зображує степ безлюдним. Постаючи віч-на-віч з ліричним героєм, він сприймається як компонент Всесвіту. Цим, а також улюбленою гамою кольорів, де переважають різні відтінки золотого, синього, зеленого, його пейзажі нагадують Реріхівські. С. Єфремов порівнював М. Чернявського з М. Коцюбинським, відзначаючи, що вони близькі «настроєм» і «широким розумінням краси» [8, с. 254].

Поруч з алегорично-символічними картинами степу, позначеними рисами модернізму, є у ліриці М. Чернявського і традиційно-реалістичні. Окремим предметом дослідження мають стати образи степу в історичних віршованих оповіданнях поета, оскільки вони суттєво відрізняються від тих, які знаходимо в ліриці. Відзначимо тільки, що це типово романтичні пейзажі, тісно пов'язані з фольклором. У ліриці ж М. Чернявського концепт «степ» набуває багатоманітних конотацій, які засвідчують модерністичні пошуки автора.

Образи степу в поезії М. Чернявського різноманітні за змістом і формою, багатофункціональні, емоційні. С. Єфремов мав усі підстави назвати степові пейзажі Миколи Чернявського «гарними» і «граціозними» [8, с. 255]. Додамо до цього, що більшість з них філософичні, спрямовані на утвердження ідеї «гармонії буття», але при цьому відображають дисонанси поетової душі та суспільного життя, містять у собі характерну для модернізму напругу художньої свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності : Львівський текст 30-х років XX ст. / Стефанія Андрусів. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка; Тернопіль : Джура, 2000. – 340 с.
2. Андрусів С. Характерологія українців : Національний Космо-Психо-Логос / Стефанія Андрусів // Науковий Збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1995. – С. 132–137.
3. Будний В. Порівняльне літературознавство : підручник / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
4. Голомб Л. Творча індивідуальність Миколи Чернявського як поета-лірика / Лідія Голомб // Голомб Л. Із спостережень над українською поезією XIX – XX століть / Лідія Голомб. – Ужгород : Гражда, 2005. – С. 141–155.
5. Голомб Л. На шляху до модернізму : творча еволюція Миколи Чернявського / Лідія Голомб // Голомб Л. Новаторські тенденції в українській літературі кінця XIX – перших десятиліть XX ст. – Ужгород : Гражда, 2008. – С. 48–65.
6. Донцов Д. Микола Хвильовий / Д. Донцов // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. : у 4 т. – К. : Рось, 1994. – Т. 1. – С. 654–671.

7. Євшан М. Микола Чернявський / М. Євшан. Критика. Літературознавство. Естетика / Микола Євшан. – К. : Основи, 1998. – 660 с.
8. Єфремов С. Історія українського письменства : у 2 т. / Сергій Єфремов. – Мюнхен, 1989. – Т. 2. – С. 252–255.
9. Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог : тези доповідей наукової конференції. – Херсон, 1993. – 85 с.
10. Микола Чернявський : літературні розвідки, бібліографічні нариси. – Херсон, 1998. – 62 с.
11. Плевако М. Микола Чернявський / Микола Плевако // Червоний шлях. – 1925. – № 11–12. – С. 237–267.
12. Творчі обрії Миколи Чернявського : [зб. статей]. – Херсон, 1998. – 46 с.
13. Франко І. Микола Чернявський. «Зорі» : [рец.] / Іван Франко // Франко І. Збір. тв. : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 34. – С. 355–357.
14. Чернявський М. Повісті й оповідання / Микола Чернявський // Чернявський М. Твори : у 10 т. / Микола Чернявський. – Харків : Рух, 1927–1931. – Т. 2. – 240 с.
15. Чернявський М. Душа поета : [повісті й оповідання] / Микола Чернявський // Чернявський М. Твори : у 10 т. / Микола Чернявський. – Харків : Рух, 1927–1931. – Т. 4. – 392 с.
16. Чернявський М. У зеніті (1897–1914) : поезії / Микола Чернявський // Чернявський М. Твори : у 10 т. / Микола Чернявський. – Харків : Рух, 1927–1931. – Т. 9. – 270 с.
17. Чернявський М. Твори : у 2 т. / Микола Чернявський. – К. : Дніпро, 1966. – Т. 1. – 514 с.
18. Чижевський Д. До характерології слов'ян. Українці / Дмитро Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. / Дмитро Чижевський. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 2. – С. 36–42.
19. Чухонцева Н. Микола Чернявський як поет степу / Наталія Чухонцева // Заселення Півдня України : проблеми національного та культурного розвитку : доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. – Херсон, 1997. – Ч. 2. – С. 236–239.
20. Шумило Н. Микола Чернявський / Наталя Шумило // Гроно нездоланих співців. – К. : Український письменник, 1997. – С. 5–16.
21. Юнг К.-Г. Психологія та поезія / Карл-Густав Юнг // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис, 2001. – С. 119–141.

© Чухонцева Н. Д., 2011

Стаття надійшла до редколегії 15.06.11